

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

Σελίδες για τη ζωή και το έργο της

ΙΣΤΟΡΙΑ - 13

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ

Υπεύθυνος: Δημήτρης Αρβανιτάκης

ΣΕΙΡΑ: Ιστορία - 13

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

Vincenzo Lanza (1822-1902), *Άποψη της Αθήνας
με το Θησείο και την Ακρόπολη*

Υδατογραφία σε χαρτί, 24,6 X 35,9 εκ.

Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα

© 2016 Για την έκδοση: Μουσείο Μπενάκη

Για τα κείμενα: οι συγγραφείς

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση
ή αναπαραγωγή του κειμένου ή της εικονογράφησης του
βιβλίου χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη.

Μουσείο Μπενάκη, Κουμπάρη 1, 10674 Αθήνα

Τηλ. 210-3671000, fax. 210-3671063

E-mail: benaki@benaki.gr

www.benaki.gr

ISBN 978-960-476-195-1

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

Σελίδες για τη ζωή και το έργο της

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ

Αικατερίνη Κουμαριανού: Ένας πνευματικός άνθρωπος
εν εγρηγόρσει 9

ΕΛΙΖΑ-ANNA ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ

Για την Αικατερίνη 15

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Από τον Κοραή και τους λογίους του Διαφωτισμού, στον
περιοδικό Τύπο και το βιβλίο. Ένα οξύ βλέμμα στην ιστορία
προσώπων, έργων και ιδεών 21

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ

Ο χώρος της Ιστορίας – η ιστορία του χώρου 35

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Συζητώντας με την Αικατερίνη Κουμαριανού 47

Η έκδοση περιλαμβάνει τα κείμενα που εκφω-
νήθηκαν κατά την παρουσίαση του βιβλίου της
Αικατερίνης Κουμαριανού: *Άνθρωποι και ιδέ-
ες. Κείμενα για τον Διαφωτισμό και τον ελ-
ληνικό κόσμο (18ος-20ός αι.)*, το οποίο εκδό-
θηκε το 2013 στη σειρά «Βιβλιοθήκη του Μου-
σείου Μπενάκη». Η εκδήλωση πραγματοποιή-
θηκε στο κεντρικό κτήριο του ιδρύματος, την
Τρίτη 30 Σεπτεμβρίου 2014.

Δημήτρης Αρβανιτάκης
Ιστορικός, υπεύθυνος εκδόσεων Μουσείου Μπενάκη

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ
ΕΝΑΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΕΝ ΕΓΡΗΓΟΡΣΕΙ

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ, που αποτελεί την αφορμή για τη συγκέντρωσή μας εδώ απόψε, ξεκίνησε στις αρχές του 2010. Η ευγενική Αικατερίνη Κουμαριανού, ένας άνθρωπος της επιστήμης, της γνώσης, αλλά όχι του αποκλειστικού και ασφυκτικού ακαδημαϊκού χώρου, διατηρούσε μακρότατους φιλικούς δεσμούς τόσο με το Μουσείο Μπενάκη όσο και με τον διευθυντή του, τον κ. Άγγελο Δεληβορριά. Παρακολουθούσε τη δραστηριότητα και την εξέλιξη του ιδρύματος, την παρουσία του στον χώρο του πολιτισμού, τις καινοτομίες που πάσχιζε να προωθήσει, την προσπάθειά του να συμβάλλει, στο μέτρο που του ήταν δυνατόν, στους τομείς της έρευνας και των εκδόσεων, έξω από τα πλαίσια που παραδοσιακά και αυτονόητα όφειλε να δραστηριοποιείται.

Η Αικατερίνη Κουμαριανού αγάλιασε με ενδιαφέρον και αναμφισβήτητη ειλικρίνεια τις πρώτες προσπάθειες του ιδρύματος σε αυτή την κατεύθυνση. Θυμάμαι με ευγνωμοσύνη, για παράδειγμα, τον ενθουσιασμό της και την ευχαρίστηση με την οποία πήρε στα χέρια της τον τόμο της *Αλληλογραφίας* του Γιώργου Σεφέρη με τον Νάνη Παναγιωτόπουλο. Γιατί, ας το πούμε άλλη μια φορά, ο κύκλος των ενδιαφερόντων της απλωνόταν σε όλη την έκταση του νεοελληνικού πολιτισμού. Ήταν αυτοί

οι λόγοι, μαζί με την εκτίμηση για το μεγάλο έργο της, που με έκαναν, τότε, να της προτείνω την έκδοση ενός τόμου με μία επιλογή μελετών της. Αμέσως αποδέχτηκε, νομίζω με ευχαρίστηση, την πρόταση.

Στις ίδιες εκείνες συζητήσεις είχε αντιμετωπίσει με εξαιρετικό ενδιαφέρον την ιδέα να γράψει ένα καινούργιο συνθετικό κείμενο, μια αυτόνομη μελέτη που θα κυκλοφορούσε από τις εκδόσεις μας, για τον «διανοούμενο Κοραή». Είμαι σίγουρος ότι κι εκείνη ήθελε να σκιαγραφήσει, μετά από τόσα χρόνια συγκεντρωμένου πλούτου και προβληματισμών, εμπειριών και ερωτημάτων, το πορτρέτο του ανθρώπου που με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο συνόδεψε τα βήματά της για πολλές δεκαετίες. Το δικό μου ερέθισμα για την πρόταση αυτή ήταν μια ανακοίνωση με τον τίτλο «Η αναγέννηση του έθνους στο Υπόμνημα του Κοραή», ανακοίνωση με την οποία είχε συμμετάσχει λίγον καιρό πριν, τον Απρίλιο του 2009, στο συνέδριο «Έθνος και διανοούμενοι ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά τον μακρό 19ο αιώνα», στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μιλήσαμε αρκετές φορές για τούτο το θέμα και δεν το κρύβω ότι πίσω από την πρότασή μου κρυβόταν και μία δική μου, συγγνωστή ελπίζω, υστεροβουλία. Θα κερδίζαμε όλοι μας από τον καθαρό και κατασταλαγμένο λόγο ενός ανθρώπου τέτοιας επιστημονικής ποιότητας, πνευματικής αντοχής και ορθοφροσύνης. Το σκεφτόταν και το ξανασκεφτόταν, επέστρεφε με ερωτήματα και ιδέες, με σκέψεις και προβληματισμούς. Θα έγραφε, αλλά... Αλλά, αυτά είναι ψήγματα της ιστορίας ενός βιβλίου που δεν γράφτηκε, που δεν πρόλαβε να γραφτεί. Απαιτούσε μίαν αντοχή και μία συγκέντρωση δυνάμεων που ο χρόνος δεν μπορούσε πια να της προσφέρει. Δεν νομίζω ότι το εγκατέλειψε ποτέ, μέχρι το τέλος όλο και επανερχόταν στην ιδέα. Αλλά, μέχρι εκεί.

Η ιδέα της έκδοσης μίας ανθολόγησης κειμένων, όμως, προ-

των *Annales*.⁸ Ο Mandrou είχε τότε διαδεχθεί τον Lucien Febvre στη διεύθυνση έκδοσης των *Annales* και εργαζόταν στο αχανές εργοτάξιο τεκμηρίωσης της ιστοριογραφικής υπόθεσης των συλλογικών νοοτροπιών.⁹ Η επιρροή του Mandrou ήταν καθοριστική, η μελέτη των νοοτροπιών θα αποβεί κεντρικό αναλυτικό εργαλείο στο έργο της Αικ. Κουμαριανού. Ωστόσο, για τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ, οι επιδράσεις πρέπει να αναζητηθούν στη συστηματική και μεθοδευμένη στροφή των κεντρικών ιστορικών της Σχολής των *Annales* προς τη έρευνα των γεωγραφικού υπόβαθρου της Ιστορίας: Από τη μελέτη της ενσάρκωσης των κοινωνιών στο φυσικό τους περιβάλλον και την πολυμορφία τους, (τους «πιθανοτισμούς») [«possibilismes»] του ήδη κλασικού *La Terre et l'évolution humaine* του Lucien Febvre, 1922), έως την ανάδειξη του χώρου ως ιστορικού αντικειμένου που επιχειρείται στις *Μεσογείους* του Fernand Braudel και ιδίως στο ύστερο τρίτομο έργο του *L'Identité de la France* (1986).¹⁰ Είναι, νομίζω, χρήσιμο να επισημάνω ότι τα αντίτυπα των συγκεκριμένων έργων του Febvre και του Braudel της βιβλιοθήκης της, σήμερα στο Ίδρυμα Λασκαρίδη, είναι γεμάτα από μαργινάλιες παρατηρήσεις, σημειώσεις και επισημάνσεις μεθοδολογικού περιεχομένου, αλλά και παραλληλισμούς με το ελληνικό παράδειγμα.

8. Brigitte Mazon, «Introduction. Les archives de Robert Mandrou», *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, τχ. 18-19 (1997).

9. Georges Duby, «La rencontre avec Robert Mandrou et l'élaboration de la notion d'histoire des mentalités», *Histoire, sociale, sensibilités collectives et mentalités. Mélanges Robert Mandrou*, Presses universitaires de France, Παρίσι 1985· επίσης Robert Mandrou, «L'Histoire des mentalités», *Encyclopaedia Universalis*, τόμ. VIII, Παρίσι 1971, σ. 436-438.

10. Fernand Braudel, *L'Identité de la France*, τρεις τόμοι, Arthaud, Παρίσι 1986· ο πρώτος τόμος του έργου αφιερώνεται στον χώρο και τους ανθρώπους (*L'espace et les hommes*).

Όπως όλοι οι ιστορικοί των ιδεών που δέχτηκαν άμεσα ή έμμεσα την επίδραση της Σχολής των Annales και δοκίμασαν, με τους δικούς τους πάντα τρόπους, τους ποικίλους δρόμους που άνοιξε η ιστοριογραφική αυτή σχολή, έτσι και η Αικ. Κουμαριανού περιέλαβε τη γεωγραφική παράμετρο στα αναλυτικά και ερμηνευτικά της εργαλεία. Πράγματι, η χωρική διάσταση των φαινομένων που μελετά θα είναι ολοένα και περισσότερο παρούσα στις εργασίες της. Την απασχολούν ιδιαίτερα τα φαινόμενα δικτύωσης και γεωγραφικής διάχυσης των μορφωτικών και ιδεολογικών φαινομένων, όπως η γεωγραφία του Τύπου και του εντύπου, οι μηχανισμοί διάδοσης και εξάπλωσης των επαναστατικών ιδεών και οι κατά τόπους εκδηλώσεις τους, ο ρόλος των αστικών κέντρων. Αλλά και η μελέτη του κοινωνικού και πολιτιστικού χώρου την απασχολεί, όπως οι μηχανισμοί συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας, της κοινής γνώμης, του (κοινού). Ασφαλώς, τα στοιχεία αυτά αποτελούν εργαλεία της καλής ιστοριογραφίας της εποχής, ιδίως της ανανέωσης της ιστορίας των ιδεών. Ωστόσο, με τη συνηθισμένη της μέριμνα για επιστημονική ποιότητα και πληρότητα, η Αικ. Κουμαριανού προχώρησε και προς την ερμηνεία των μορφωτικών και ιδεολογικών μηχανισμών πρόσληψης και αναπαράστασης του χώρου, την ιστορική κατανόηση των σχετικών με τον χώρο λόγιων πρακτικών ή θεωρητικών ενασχολήσεων.

Αναμφισβήτητα, η εμβάθυνση από τον χώρο της Ιστορίας προς την ιστορία του χώρου είναι προϊόν επιστημονικής ωριμότητας και εξειδίκευσης, στοχαστικής ολοκλήρωσης και μακρόχρονης τριβής με το θέμα. Η εμβάθυνση αυτή επιχειρείται κατά τη διάρκεια της δεύτερης μεγάλης παραμονής της στο Παρίσι, κατά τη θητεία της στη διεύθυνση του Νεοελληνικού Ινστιτούτου στη Σορβόνη (1977-1984) για να συνεχίσει μετά την επιστροφή της στην Αθήνα. Και εδώ η επαφή της με τη γαλλική ιστοριογραφία στάθηκε καθοριστική. «Με τις ευαίσθητες κεραίες της» πάντα

«εν εγρηγόρσει», όπως εύστοχα παρατηρεί ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος στον καίριο πρόλογο του τόμου που παρουσιάζουμε, η Αικ. Κουμαριανού αντιλήφθηκε τη δυναμική μιας πολιτιστικής ή διανοητικής ιστορίας των γεωγραφικών ιδεών, νέο και εν πολλοίς αχαρτογράφητο πεδίο έρευνας. Δύο πρωτοπόρα έργα στάθηκαν τα βασικά μεθοδολογικά της βοηθήματα, η *Γεωγραφία των ουμανιστών* του π. François de Dainville (1966) και η *Γεωγραφία των φιλοσόφων* του Numa Broc (1975), έργα που σηματοδοτούν τη στροφή της γαλλικής έρευνας προς την πολιτισμική ιστορία της γεωγραφίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε από δύο διαδοχικές γενιές (ο François de Dainville ήταν ο μέντορας του Numa Broc).¹¹

Από τον Dainville η Αικ. Κουμαριανού θα συγκρατήσει ιδίως την ένταξη της ιστορικής μελέτης της γεωγραφίας σε μια διευρυμένη ιστορία της παιδείας. Στο αντίτυπό της της *Γεωγραφίας των ουμανιστών* θα επισημάνει τη φράση: «Η εργασία του ιστορικού είναι να προσδιορίσει τους τρόπους με τους οποίους επέδρασαν στα γεωγραφικά έργα τα ευρύτερα κινήματα της σκέψης και οι ποικίλοι παράγοντες που καθορίζουν μια κοινωνία και μια εποχή».¹² Από τον Broc θα συγκρατήσει την ανάδειξη των μορφωτικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων της γεωγραφίας και,

11. François de Dainville, *La géographie des humanistes*, Slatkine Reprints, Γενεύη 1969 (έκδοση της έως τότε αδημοσίευτης διδακτορικής διατριβής που υποστηρίχθηκε το 1940): Numa Broc, *La géographie des philosophes, géographes et voyageurs français au XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de Strasbourg, Στρασβούργο 1975· για τη μεταξύ των δυο σχέση, βλ. Catherine Bousquet-Bressolier, *François de Dainville S.J. (1909-1971): pionnier de l'histoire de la cartographie et de l'éducation*, École des Chartes, Παρίσι 2004, σ. 99.

12. de Dainville, *La géographie des humanistes*, ό.π., σ. XV. Το αντίτυπο βρίσκεται στη βιβλιοθήκη μου, μαζί με τον φάκελο Barbié du Bocage που μου εμπιστεύθηκε και αποτέλεσε τη βάση του πρώτου δημοσιεύματός μου για την ιστορία της χαρτογραφίας (1993).

ΣΥΖΗΤΩΝΤΑΣ
ΜΕ ΤΗΝ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

Η συνέντευξη που ακολουθεί, αποτελεί τμήμα ευρύτερων συζητήσεων που είχαν πραγματοποιηθεί και μαγνητοφωνηθεί, με τη σύμφωνη γνώμη της Αικατερίνης Κουμαριανού, το 2009 και το 2011, στο σπίτι της στην οδό Ιωάννη Γενναδίου 14α. Τα ερωτήματα των συζητήσεων εκκινούσαν από δύο διαφορετικά ερευνητικά ενδιαφέροντα. Το πρώτο, της Αγγελικής Χριστοδούλου, αφορούσε το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το φοιτητικό σώμα στον Μεσοπόλεμο, και το δεύτερο, του Βαγγέλη Καραμανωλάκη, την προσωπική και πνευματική διαδρομή του Κ.Θ. Δημαρά. Στην ιχνηλάτηση και των δύο αυτών ζητημάτων η συμβολή της Αικ. Κουμαριανού ήταν πολύτιμη.

Ευχαριστούμε ιδιαίτερα την κόρη της Αικ. Κουμαριανού, Μαρία Πάουελ, και τον Δημήτρη Αρβανιτάκη για τη συμβολή τους στην επεξεργασία του προφορικού κειμένου.

Βαγγέλης Καραμανωλάκης
*Επίκουρος καθηγητής Θεωρίας
και Ιστορίας της Ιστοριογραφίας / ΕΚΠΑ*

Αγγελική Χριστοδούλου
Ιστορικός / ΑΣΚΙ

‘Όταν εισέρχεστε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στη δεκαετία του 1930, σε μια περίοδο έντονης πολιτικοποίησης του φοιτητικού κινήματος, ποια ήταν η δική σας σχέση με τις φοιτητικές παρατάξεις;

Μπαίνω στο πανεπιστήμιο το 1933-1934. Μέσα στο πανεπιστήμιο, στη Φιλοσοφική Σχολή, συνάντησα αρκετούς αριστερούς φοιτητές. Υπήρχε η Αριστερή Παρατάξη, όπως ονομαζόμασταν τότε. Ήμουν πολύ ενεργή σε αυτή την ιστορία. Θυμάμαι μια φορά είχαμε πάει να κινησουμε την απεργία, να σπάσουμε το μάθημα μέσα στη Νομική Σχολή, οπότε ήλθε ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος¹ και άρχισε να πέφτει ξύλο. Τότε ήρθαν κάτι Παμφοιτητικοί και με βγάλανε έξω πολύ ευγενικά, να μην με δείρουνε. Πουλάγαμε τον Ριζοσπάστη, γινόταν εκεί στο προαύλιο το σώσε. Έμπαιναν οι χαφιέδες, μας ξέρανε, και αν μπορούσαν μας πιάνανε. Μέσα στο προαύλιο δεν μπορούσαν –γιατί ήταν το άσυλο–, αλλά μόλις βγαίναμε απ’ έξω, μας περιμένανε. Γίνονταν οι καβγάδες μέσα στο προαύλιο, ο ένας ρήτορας, ο άλλος, από κάτω εμείς η κλάκα, και έπεφτε ξύλο. Δεν ήμουν όμως στην ΟΚΝΕ,² παρ’ όλο που η οργάνωση με είχε πολύ από κοντά και μετά με στείλανε και στο Αντιφασιστικό Συνέδριο στις Βρυξέλλες. Όλα αυτά, βέβαια, να τα σκεφτείτε λίγο και με μια δόση παιδικότητας και αφέλειας. Όχι μόνο εκ μέρους μας, αλλά και των υψηλά ιστάμενων. Βάλτε μαζί τους έρωτες, γιατί όλα αυτά μπαίνανε στη μέση, παιδιά ήμασταν, 17, 18 χρονών.

1. Ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος ιδρύθηκε το 1929. Ακραίων συντηρητικών αρχών, κατηγορήθηκε συχνά από τους αριστερούς φοιτητές, με τους οποίους τα μέλη του συγκρούονταν, ως οργάνωση φασιστική. Στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου συνέχιζε να υφίσταται.

2. Η ΟΚΝΕ (Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας), η οποία ιδρύθηκε το 1922, ήταν η πρώτη κομμουνιστική οργάνωση νεολαίας.

Αποβάλλομαι από το πανεπιστήμιο, νομίζω, το 1935. Ήταν τότε πρότανης ο Παναγιώτης Ζερβός³ και θυμάμαι τον εαυτό μου μπροστά στη σύγκλητο του πανεπιστημίου να μου κάνουν διάφορες χαζοερωτήσεις και να απαντώ με όλη την άνεση της νιότης. Με αποβάλανε για δύο χρόνια, ήταν πάρα πολύ βαρύ. Έχει σημασία πώς γύρισα. Τότε, στις τελευταίες περίπου συνελεύσεις της Βουλής, ο Αλέξανδρος Σβώλος⁴ κατέθεσε νομοσχέδιο «περί παρελθόντων ετών», για να ευνοηθούν οι παλιοί φοιτητές· έπρεπε να λήξει το πρόβλημα, που λένε σήμερα, των αιωνίων φοιτητών. Μπόρεσε, λοιπόν, ο Σβώλος και έβαλε μέσα σε αυτή την τροπολογία να περιληφθούν και όσοι είχαν αποβληθεί, νομίζω ότι είμαστε δύο-τρεις. Έτσι ξαναγυρνάω στο πανεπιστήμιο, δεν έχασα δηλαδή κανένα χρόνο. Αμνηστεύθηκε, παραγράφηκε, σαν να μην είχε επιβληθεί ποτέ αυτή η ποινή.

Ποιοι είναι οι άνθρωποι με τους οποίους συναναστρέφεστε στο πλαίσιο της Αριστερής Παράταξης;

Ήταν καταρχάς ο Μπάμπης Δρακόπουλος. Με τον Μπάμπη είμαστε και πάρα πολύ φίλοι, είμασταν και γείτονες στην Κυψέλη, στην Αγίου Μελετίου. Ο Μπάμπης έμενε στο επόμενο τετράγωνο, μεταξύ Επτανήσου και Κυκλάδων, εγώ μεταξύ Κυκλάδων και Σποράδων. Στο 14 εγώ, ο Μπάμπης νομίζω στο 20. Ήταν η Ελένη Γαρίδη, ο Τάσος Βουρνάς, πολύ μεγαλύτερος από μας αλλά είχε αργήσει να έρθει στο πανεπιστή-

3. Παναγιώτης Σπ. Ζερβός (1878-1952), καθηγητής Γεωμετρίας στη Φυσικομαθηματική Σχολή.

4. Αλέξανδρος Σβώλος (1892-1956), καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή.